

UDK: 711.523:005.52(725.1)

DOI: 10.5379/urbani-izziv-2016-27-02-007

Prejeto: 21. 12. 2015

Sprejeto: 6. 9. 2016

Marina DE LA TORRE
David NAVARRETE

Neenakost v starih mestnih jedrih: analiza realnosti v mehiških mestih

Globalizacija vpliva na mehiška mesta in ustvarja nove urbane strukture. Z oblikovanjem novih državljskih praks globalizacija spreminja odnose, ki jih posamezniki vzpostavijo do določenega območja. Na podlagi multidisciplinarnega pristopa avtorja teoretično analizirata nove razmere v mehiških starih mestnih jedrih, ki so jih povzročili izzivi, povezani z njihovo razglasitvijo za območja svetovne dediščine. Pri tem uporabljata teoretični konstrukt, s katerim predstavlja določene vidike realnosti v mehiških mestih, ki se nanašajo na oblikovanje demokratičnih in participativnih državljskih praks. Pojav analizirata na podlagi dveh teoretičnih izhodišč: (a) procesa spreminjanja v območje svetovne dediščine (to je turiz-

ma in gentrifkacije) in (b) teorije družbenega kapitala. Ugotovitve kažejo, da nove razmere izražajo prostorsko, časovno in gospodarsko preobrazbo območja dediščine. V starih mestnih jedrih politični akterji in ustanove spodbujajo centralistični, nadnacionalni in mestni konservatorski razvoj. Nastaja urbanizem, ki daje prednost ohranjanju v korist turistov ter škodo zadovoljstva, uporabe in sodelovanja lokalnega prebivalstva. Poleg tega procesi izključevanja in gentrifkacije razjedajo družbeno tkivo in ogrožajo državljanstvo.

Ključne besede: ohranjanje dediščine, državljanstvo, gentrifkacija, izključitve, stara mestna jedra

1 Uvod

Sodobni diskurz o družbeni realnosti se na prostor ne osredotoča samo kot na nosilec vsebine družbenih procesov, ampak tudi kot na dejavno prvino, ki vpliva na samo strukturo družbene realnosti (Lezama, 2002). V tem pogledu je pomembno ločevati med grajenim okoljem, v katerem potekajo določeni procesi družbenega življenja, in njegovo zunanjo podobo, ki daje vsebino materialni razsežnosti prostora (Lezama, 2002). Z drugimi besedami, gre za ločevanje med prostorom kot materialno oporo in družbenim prostorom, ki skupaj z materialnim okvirom deluje kot vir in tudi sredstvo. Poleg tega gre za družbene odnose, ki jih posamezniki vzpostavijo v procesih, ki so odvisni od prostorskih praks (Lefebvre, 1969). Prostor tako ni samo resničen prizor, ampak tudi arhitekt te resničnosti; ni samo pasivna entiteta, na kateri ljudje gradijo zgodovino, ampak ima tudi dejavno vlogo pri oblikovanju življenjskih dogodkov na splošno (Castells, 1988).

Z zgodovinskega stališča je bilo državljanstvo vodilni vidik splošnega »življenja mesta«. Z združitvijo *civitas* in *urbs* v skupnost z družbenim redom in materialno oporo (to je javnimi prostori) se je v zahodnjaškem svetu gradila zgodovina državljanstva (Choay, 2009). Z drugimi besedami, različne ravni prilagajanja med družbenimi praksami in grajenim okoljem so vplivale na značaj državljanstva skozi stoletja. Vse to se je dogajalo med prilagajanjem, ki so v danem trenutku zgodovine spodbujala ali zavirala demokratično udeležbo, enakost, svobodo, spoštovanje in vzajemno priznavanje med posamezniki in skupinami v določeni skupnosti.

Na tej podlagi je treba poudariti, da lahko oblikovanje različnih vrst državljanstva analiziramo z vidika resničnosti družbenih praks in/ali ozemeljskih razmer, ki jih izraža ta družbena (mestna/prostorska) problematika. Analiza državljanstva kot družbenega vprašanja je v družboslovju dobro razvita. Britanski sociolog Thomas Humprey Marshall (1949) je ločeval med tremi vrstami državljanstva, ki so se pojavile v različnih časovnih obdobjih. Te vrste državljanstva, ki so se razvile iz potrebe po enakopravnosti vseh posameznikov, se dopolnjujejo, in sicer v smislu, da so omejitve vsake od njih jasno določene in se kažejo v izključitvi ene skupine posameznikov ali več teh. Tako v sodobni zahodnjaški družbi obstajajo vsaj tri glavne ravni državljanstva.

Civilno državljanstvo, ki se je oblikovalo v 18. stoletju, zagotavlja enakost pred zakonom, potrebno za uveljavljanje posameznih pravic (svobode govora in mišljenja, verske svobode ter pravice do lastnine, trgovanja, sodnega varstva in sklepanja pogodb). Ta domnevna enakost izključuje ljudi, ki so brez lastnine, in tudi revne ljudi, katerih zahtev ne sliši nihče. Mesta

so bila tej obliki državljanstva naklonjena, ker »se je rodila v trgovskih mestih in sledi razvoju pristojnih sodišč, ki razsojajo v trgovskih sporih« (Donzelot, 2012: 11).

Politično državljanstvo se je pojavilo v 19. stoletju kot način kompenziranja prejšnjih oblik izključitve, pri čemer so vsi posamezniki postali enakopravni. Družbena neenakost, ki jo povzroča prevladujoči kapitalistični sistem v zahodnjaški družbi, pa ne zadovoljuje osnovnih potreb, kar bi vsem ljudem omogočalo preživetje. Pri tem so številni posamezniki izključeni iz uveljavljanja civilnega in političnega državljanstva. Politično državljanstvo je zagotovilo pravico do udeležbe pri izvrševanju oblasti in se odzvalo na zahteve mestnega prebivalstva (tako bogatega kot revnega) po sodelovanju pri upravljanju mesta.

Socialno državljanstvo se je pojavilo v 20. stoletju kot posledica politike socialne države, ki se je osredotočala na zamisel, da so vsi ljudje enakopravni po dostojanstvu in pravicah. V tem primeru se dostojanstvo nanaša na niz pravic, ki so zagotovljene vsem državljanom ter povezane z njihovim družbenim položajem, dostopom do stanovanj, izobrazbe in zdravstva in s prihodkom, ki jim omogoča zadovoljevanje osnovnih potreb. V okviru te vrste državljanstva se rešujejo problemi vse večjega zgoščanja revnih ljudi v mestih, ki je posledica priseljevanja s podeželja.

Jacques Donzelot (2012) v skladu s teoretično, ne pa tudi kronološko strukturo državljanstva, o kateri je pisal Marshall (1949), obravnava pojem socialnega državljanstva v sredini 20. stoletja. Razume ga kot enakopravnost pravic, ki dopolnjuje že uveljavljeno civilno in politično državljanstvo iz prejšnjih stoletij. Donzelot predlaga prehod k novi vrsti državljanstva prostorske narave, ki izhaja iz mestnega okolja. Z vidika značilne francoske realnosti predstavi pojem urbanega državljanstva in razpravlja o koncu vseh vrst državljanstva, znanih doslej, da bi odprl novo poglavje. Novost urbane razsežnosti glede na pomembnost urbanega diskurza v literaturi s področja državljanstva je po njegovem mnenju nedosledna, vendar uvedbo te nove kategorije utemelji z radikalnimi spremembami, do katerih je v družbi in mestih prišlo v zadnjih 150 letih. V začetku tega obdobja (v 19. stoletju) je mesto določalo socialna vprašanja. V tem pogledu je mesto vzrok vseh socialnih tegob, pri čemer je človek razvrednoten, družba pa izprijena. Mesta so veljala za grozna bivališča, v katerih se je začel socialni boj za državljanstvo. Na koncu tega obdobja (v 20. stoletju) pa se je položaj obrnil in mesto je postalo žrtev družbe. Družbene prakse »getoizacije« atomizirajo mesta in segregirajo njihove prebivalce.

V tem zadnjem obdobju državljanstva država ne more več nadzirati socialnih posledic globalizacije, zato se je začela obračati navznoter, proti lokalnemu. Pri tem se pojavljajo nove pravice,

zlasti pravica do mesta. Urbano državljanstvo se tako spreminja v uveljavljanje pravic izvoljenih lokalnih predstavnikov, stanovalcev, lastnikov podjetij in drugih. Vsi se morajo na problematiko urbanega državljanstva odzvati s pomočjo lokalnih sporazumov o sodelovanju. Pravica do mesta se torej pojavlja v ozračju »urbanofilije«, ki mestni prostor pojmuje kot sredstvo za sprožanje socialnih, gospodarskih in ekoloških konfliktov.

2 Model mesta in glavne značilnosti državljanstva

Ena od zamisli, na kateri temelji ta razprava, je, da med mestom in državljanstvom obstaja neposredna povezava. To pomeni, da se določena socialna, gospodarska, kulturna in prostorska (arhitekturna in urbanistična) ureditev ujema z določenimi značilnostmi državljanstva, pravic, omejitev, trenj in izključitev pri skupinah in posameznikih. V tem pogledu avtorja s pomočjo dveh izbranih modelov mesta razlagata kraj kot gradnik glavnih značilnosti državljanstva.

Najprej analizirata socialno mesto. Ta model mesta se je razvil v Evropi po drugi svetovni vojni, ko so ljudje na splošno čutili velik prezir do mest. Dojemali so jih kot vzrok vseh socialnih tegob, vključno s fizičnim in moralnim propadom njihovih prebivalcev in poslabšanjem odnosov, kar se je izražalo v boleznih in kriminalu. Mestni prostor, zgrajen v imenu socialnega državljanstva, je tako temeljil na neke vrste »urbanofobiji«, ki se je pojavila med industrializacijo. Ta model poskuša obnoviti sledi socialno uravnoteženega mesta, ki je imelo spodbuden vpliv na razvoj socialnega državljanstva.

Primer tovrstnega modela je »vrtno mesto« Ebenezerja Howarda iz leta 1898, ki se je pojavilo kot alternativna mestna paradigma, ki naj bi odpravila okoljska in socialna neravnovesja ter ohranila mestne iznajdbe in naravo podeželja (Choay, 2009), katerih vezi so razjedle prakse industrijske dobe. Druga možnost, ki jo je za model industrijskega mesta leta 1899 predlagal Tony Garnier, pa upošteva načela sodobnega urbanističnega načrtovanja, predstavljena v Atenski listini (International Congress of Modern Architecture, CIAM, 1933).

Socialno mesto pooseblja načelo univerzalnega prava in spodbuja dostop vseh ljudi do enakih dobrin ter zmanjšuje neenakosti in socialne razlike. Vse to se izraža tudi v prizadevanjih po obsežni gradnji socialnih stanovanj in posledični ponovni zagotovitvi pravice do lastnega stanovanja. Funkcionalni urbanizem ponazarja »prostorsko podjetje«, ki še najbolj izraža to socialno poklicanost. Ta novi urbanizem s svojo vlogo skrbnika splošnih interesov utrjuje in spodbuja tudi socialna država. Tradicionalne ulice so zaradi varnosti prepovedane, razpršenost javnega prostora pa je eden od najznačilnejših dokazov libertar-

nih in higienskih načel. Razpadanje družbenega tkiva, značilno za te oblike urbanizma, pa bo povzročilo pojav novega modela. Poleg tega je prišlo do preporoda mest. V nasprotju s socialnim okoljem, ki ga predvideva socialno mesto, Donzelot (2012) navaja, da gre danes za nekakšno »urbanofilijo«, ki družbo in državljane spodbuja k temu, da razmišljajo o domnevni vrlih mesta, pri čemer dobi pojem državljanstva obliko, ki ceni, kar je urbano, in se nad njim ne pritožuje več.

S tem optimističnim pogledom na mesta pa se ne strinja popolnoma Jordi Borja, ki opozarja na protislovne razmere, ki kažejo, da mesta niso najprimernejša območja državljanstva. »Razpad mesta« se po njegovem kaže v mestnih območjih z nejasnimi mejami, razpršenim življenjskim prostorom, družbeno atomizacijo in netrajnim okoljem. Svoboščine se krčijo, socialni stroški pa se zaradi segregacije večajo. Nasprotna smer razvoja daje prednost družbenemu prevrednotenju mestne kulture in javnemu prostoru, v katerem imajo državljani določeno vrednost in ki spodbuja »pravico do mesta« (Borja, 2012).

Na podlagi pojmovnega okvira, ki sta ga predlagala Marshall in Donzelot, lahko povezave med mestom in državljanstvom analiziramo z vidika človeške izkušnje. Avtorja ta evropocentrični pogled na odnos med mestom in državljanstvom primerjata z mehiško realnostjo, pri čemer proučujeta, ali je veljaven, ter določata posebne značilnosti mestnega prostora in državljanstva na tej celini. Pri tem se osredotočata na primerjalno teoretično analizo sodobnega razvoja starih mestnih jeder Latinske Amerike, in sicer od konca 20. stoletja naprej. Analiza temelji na teh izhodiščih: (a) pojmu dediščine in (b) teoriji socialnega kapitala.

3 Mehika: urbanizacija, urbano državljanstvo in mesta na seznamu svetovne dediščine

V Mehiki se odnosi med državljanstvom in mesti spreminjajo zaradi globalnih praks in posledične mestne dinamike. Zato je »klasični pojem državljanstva, katerega nezadostna vsebina ne more zadostiti zahtevam nove družbeno-kulturne raznolikosti družbenih akterjev, postavljen pod vprašaj« (Ramírez Kuri, 2013: 628). Izraz *državljanstvo* je večpomenski, zato ga ne moremo omejiti na omejen repertoar pravic in dolžnosti v pravnem smislu. V tem primeru se ta repertoar zaradi vedno znova pojavljajočih se družbenih zahtev spreminja in širi; novi socialni, človeški, politični in kulturni konflikti niso povezani samo s socialnimi pravicami, ampak se nanašajo tudi na pravice do kulturne in mestne dediščine ter na pravice, povezane z okoljem, ekologijo, spolom, zdravjem, življenjem in varnostjo (Ramírez Kuri, 2013).

Državljanstvo se je spremenilo v niz mestnih dinamik, ki v mehiških mestih obstajajo od druge polovice 20. stoletja, kar se ujema z obdobjem gospodarske stabilnosti in rasti v državi. V tem obdobju je prišlo do modernizacije, in Mehika se je spremenila v državo, v kateri prevladujejo mesta. Na oblikovanje mestnih aglomeracij v državi so vplivali različni dejavniki, kot so selitve s podeželja v mesta, urbanizacija, industrializacija in ekonomska politika nadomeščanja uvoza z domačo proizvodnjo. Tako so začele nastajati metropole (na primer Ciudad de Mexico, Guadalajara, Monterrey in Puebla), mestne regije (na primer Bajío, ki velja za osrčje države) in druga mesta z več sto tisoč prebivalci, med katerimi izstopajo Cancun, Acapulco, Oaxaca, Ciudad Juárez in Morelia. Ta mesta v svojih regijah delujejo kot magnet, ki na škodo okoliškega podeželja privablja ljudi in dejavnosti. Prva velika faza spreminjanja oblike in obsega mehiškega starega mestnega jedra še vedno ne pojenja. Nove industrijske cone in stanovanjske soseske na obrobjih mest kar ne prenehajo rasti, ločeno (in izolirano) od mest se pojavljajo spalne naselja s socialnimi stanovanji, nastajajo nove glavne avenije in obvoznice, na podlagi katerih se mestna območja širijo, njihove meje pa se hitro prestavljajo; gradnja poteka na območjih, oddaljenih od tradicionalnih velikih mestnih središč, tržnic, avtobusnih postaj, nakupovalnih centrov, bolnic, upravnih središč in drugih storitev.

Ob koncu 20. stoletja sta liberalizacija državnega gospodarstva in njegov vstop na svetovni trg (privatizacija bank in sprejetje prostotrgovinskih sporazumov, kot je severnoameriški prostotrgovinski sporazum) sprožila reorganizacijo mestnih območij in mest. Po letu 1980 razvoj v mestih ni bil več odvisen izključno od načrtov in infrastrukture, ki jih je financirala država. Zato je bilo njeno poseganje oslABLJENO, kar je omogočilo vstop zasebnega kapitala in tujih podjetij v različne storitvene dejavnosti, v katerih so imeli monopol. Globalizacija je prišla še zlasti do izraza v nepremičninskem sektorju, kar je za večja mehiška mesta (kot so Ciudad de Mexico, Guadalajara, Monterrey, Leon, Queretaro, Morelia in Puebla) pomenilo novo fazo razvoja. V drugih mehiških regijah se je ta sektor prestrukturiral s prihodom tujega kapitala v obliki avtomobilske industrije v osrednji regiji Bajío in različnih tovarn v mestih ob meji z ZDA.

Pri preobrazbi mehiških mest so imele ključno vlogo tudi prometne in komunikacijske tehnologije, s pomočjo katerih so nekatera mednarodna podjetja svoje proizvodne obrate lahko namestila na mestna obrobja. Dostop do tehnologije je poleg tega povzročil nastanek obsežnih novih območij, ki prispevajo svoj delež k nenačrtnemu širjenju mest. Z vidika prostotrgovinskega trga promet in komunikacije omogočajo selitev proizvodnih središč na območja, ki so vse bolj oddaljena od potrošniških trgov (to je mest v Mehiki in ZDA). Tako od leta 2000 železnica, letališča, industrijske cone in avtocest-

te pomembno vplivajo na širjenje mestnih območij v Mehiki. Globalizacija je na podlagi interesov mednarodnega zasebnega kapitala in interesov lokalne elite povzročila doslej največje širjenje mehiških mestnih območij. Tovrstno širjenje pa se slabo ujema z družbenimi odnosi, ki določajo državljanstvo ter obliko in obseg tradicionalnega mehiškega mesta.

Z ozemeljskega vidika je mesto postalo krpanka starih mestnih jeder iz kolonialnega obdobja (z dodanim vidikom svetovne kulturne dediščine) z urbanimi sledmi ter enotnim in prepoznavnim arhitekturnim slogom, zlasti če je bilo omogočeno njihovo ohranjanje. Ta jedra so obdana s prvimi modernimi dozidavami z začetka 20. stoletja. Temu je sledilo pospešeno širjenje v drugi polovici 20. stoletja, ko so se začeli množiti slumi ter so se oblikovali nove ozemeljske oblike in središča na mestnem obrobju: letališča, nakupovalni centri, trgovske četrti, stanovanjske soseske in območja s socialnimi stanovanji. S to novo obliko urbanizacije se je obseg mesta spremenil iz nekdanje mestne utrdbe v ozemlje ali metropolo, ki jo zaznamujejo najrazličnejše urbane oblike ter heterogene strukture s tehnološko-arhitekturnimi in trgovskimi objekti.

V starih mestnih jedrih mehiških mest se ti pojavi zgoščajo, povzročajo pa jih lokalni in globalni procesi, povezani s strukturnimi spremembami v gospodarstvu. Eden od izzivov, ki se pojavlja, je oblikovanje kompleksnega družbenega tkiva grajenega okolja: »Latinska Amerika doživlja prevrednotenje grajenega mesta, v katerem danes v še večji meri obstajajo tri vrste zgodovinskih središč: njegovi temelji, urbani elementi in subjekt v kontekstu globalizacije.« (Carrión, 2013: 713.)

Fernando Carrión pravi, da je eden od razvojnih trendov v Latinski Ameriki usmerjen v zgodovinska središča in ne v širjenje mest na obrobjih, kar je bilo značilno za 20. stoletje. Naloga te nove centripetalne logike je vrnitev k združenemu mestu (Carrión, 1997). Ob upoštevanju »vzajemnega ujemanja oblike mestnega tkiva in življenjskega sloga« (Choay, 2009: 167) je nov način urbanizacije starih mestnih jeder v Latinski Ameriki del »javne in družbene zavesti, ki jo posebej oblikujejo novi *subjekti dediščine*« (Carrión, 2013: 717).

4 Državljanstvo z vidika teorije dediščine

Čeprav je zgodovinsko dejstvo, da se je pojem državljanstva izoblikoval na podlagi vzpostavitve pravic in dolžnosti posameznikov in skupin (Antaki, 2000), je dejstvo tudi to, da so na njegov razvoj vplivale ranljive skupine, ki teh pravic zaradi socialnih sporov niso imele in so se zanje borile (Marshall, 1949). Če ta načela prenesemo na kapitalistična mesta 21. stoletja, natančneje, na mesta v Latinski Ameriki, državljanstvo do-

loča predvsem ta drugi vidik (to je vidik konflikta; Castells, 2005; Delgadillo, 2009; Carrión, 2014). Z drugimi besedami, mehiško državljanstvo temelji na uporniškem nasprotovanju politični eliti in meščanskim skupinam. V tem boju za pravico do mesta (Harvey, 2011) se državljanstvo izraža kot nasprotje številnim izključitvam socialne, gospodarske, ozemeljske ali kulturne narave ter celo dediščini, ki pripada naprednim kapitalističnim mestom.

Konflikti in izključevalnost mehiških mest prežemajo njihova zgodovinska ozemlja in območja dediščine. Pravzaprav dosežejo vrhunec prav v spomeniško zaščitenih predelih mest, in sicer zaradi njihovih prostorskih in socialnih lastnosti, kot je koncentracija simboličnih nosilcev moči, trgov, parkov, spomenikov, palač in ustanov. V tem pogledu je državljanstvo v zgodovinskem mestu (de)konstruiralo spor glede uporabe in uživanja grajene dediščine (tako njenih snovnih kot nesnovnih vidikov).

Urbano državljanstvo v kontekstu zgodovinskih mest je posledica odsotnosti sodelovanja prebivalcev pri upravljanju in uporabi kulturnih virov. Na podlagi tega bolj zaželenega kot realnega sodelovanja pri načrtovanju mest so se razvili številni izrazi, povezani z uveljavljanjem pravic državljanov pri sprejemanju odločitev, ki se nanašajo na upravljanje mest: državljan-ska participacija, družbena participacija, upravljanje, participativno načrtovanje in podobno. Na podlagi teh dejavnikov se v teoretičnem in političnem diskurzu gradi oziroma bi se moralo graditi državljanstvo v mehiških zgodovinskih mestih. Tako lahko vsaj sklepamo iz deklaracij in operativnih priročnikov za razglašena območja kulturne dediščine, ki vsebujejo zahtevo oziroma priporočilo za vključitev lokalne civilne družbe v sprejemanje odločitev pri upravljanju dediščine (UNESCO, 2014).

V praksi pa je izvajanje pravice do odločanja o uporabi dediščine videti popolnoma drugače. Vsaj v Mehiki, razen v določenih primerih, kot sta arheološko najdišče Monte Alban v mehiški zvezni državi Oaxaca ter zgodovinsko središče Ciudad de Mexico in Xochimilco (Delgadillo, 2009), na razglašeni nacionalni ali mednarodni območjih kulturne dediščine organizacije civilne družbe niso vključene v odločanje o upravljanju dediščine (uvedba projektov, naložbe, kulturna ponudba in raba). V teh primerih sodelovanje državljanov spodbujajo napadi na pravice ranljivih skupin (kmetov, domorodcev, neformalnih trgovskih združenj in sosedov), povezani z ekonomskim, ekološkim in/ali kulturnim vidikom rabe zgodovinskega mesta.

Med akterji, ki gradijo državljanstvo v zgodovinskih mestih, ločujemo med dvema skupinama: (a) višjim in srednjim slojem (meščani in politična elita) ter (b) nižjim slojem in družbenimi manjšinami. Prva skupina, ki jo predstavlja družbena

in gospodarska elita, se poteguje za svoje pravice v vlogi podjetnikov, potrošnikov in prebivalcev. Te vloge, ki so povezane z gospodarsko dejavnostjo, se združujejo z vlogo zgodovinskega središča: turizmom. Interesi elite niso samo ekonomski, ampak so z vidika socialnega statusa povezani tudi s kulturno potrošnjo. Pri drugi skupini, ki jo sestavljajo drugi sloji in ranljive skupine, se zdi, da njeno državljanstvo trpi zaradi izključevalne dinamike ekonomske in politične mestne logike, ki spodkopava uporabo in koristi dediščine oziroma pravico do mesta ali v tem primeru njegove dediščine. Po eni strani razmere prebivalcev slumov v središču mesta slabša dinamika gentrifkacije, ki poskuša ta prostor obnoviti z zamenjavo sedanjih prebivalcev s premožnejšimi stanovalci, ki imajo večjo kupno moč, po drugi strani pa se v okviru politike »reševanja« starih mestnih jeder trgovinski predpisi določajo na podlagi javnih ulic, kar slabša položaj delavcev na območju dediščine in kaže jasne posledice izključevanja. Ob vsem tem bi pričakovali, da bo gospodarsko izkoriščanje dediščine povzročilo nastanek novih delovnih mest, v resnici pa se izraža v prekarnih zaposlitvah in nizkih plačah (na primer zaposlitve v hotelih, restavracijah, trgovini, gradbeništvu in osebnih storitvah). Poleg tega uporabniki mestnega zgodovinskega prostora omejujejo konkretni ukrepi, povezani s privatizacijo in varnostjo. Turistična policija skrbi za sterilno podobo mestne dediščine ter za namene kulturne in zgodovinske turistične potrošnje izvaja nezaželen pritisk na določene skupine prebivalcev, kot so brezdomci, domorodci, ki prodajajo svoje obrtniške izdelke, ulični prodajalci, prostitutke in »urbana plemena«.

Družbeno-prostorsko izključevanje in negotovost državljanstva se izražata na javnih in tudi zasebnih prostorih. V 80. letih 20. stoletja se je več starih mestnih jeder v mehiških mestih začelo usmerjati v najrazličnejše poslovne dejavnosti, od neformalne trgovine do financ in bančništva, hkrati pa so v istem desetletju stara mestna jedra postala zgodovinski subjekt dediščine, ki naj bi mestom prinesla novo podobo ter krepila njihovo prepoznavnost in politično moč (Monnet, 1993). Pri razglasitvah »območij svetovne dediščine« je bila izjemno pomembna vloga zasebnega sektorja, ki je celo izpodrinila nekatere vladne projekte prenove. Gospodarski interes obvladuje dediščino in pod izrazom »reševanje« zgodovinskih mest spodbuja trend gentrifkacije (Coulomb, 2009). V več mestih (Queretaro, Morelia, Guadalajara, Ciudad de Mexico, Oaxaca in Puebla) so na osrednjih območjih izvedli projekte prostorske prenove, ki so vplivali na dinamiko trga. Primer tovrstnih projektov je »program turističnih koridorjev«, ki se je v prvem desetletju 21. stoletja izvajal v mehiški prestolnici in katerega glavni cilj je bila pritegnitev novih dejavnosti, mednarodnih tokov ljudi, kapitala in nacionalne elite.^[1] Cilj načrtovanih posegov je bil narediti osrednja območja privlačnejša za višje sloje, ki naj bi po mnenju podpornikov programa ponovno aktivirali uporabo prostora, primerne za bivanje, in »življenje v sozeski«.

V javnem prostoru politika varstva kulturne dediščine predvideva sanacijo trgov, spomenikov, avenij, cest, vrtov, parkov, pešpoti in paviljonov, prenavo pročelij in zamenjavo ulične opreme. Večina tovrstnih primerov ni upravičena do sredstev države in Unesca, namenjenih za to, in to preprečuje neposredno sodelovanje v odločanju o projektih, ki vplivajo na uporabnike in lokalne prebivalce.

V zasebnem sektorju politika varovanja kulturne dediščine spodbuja davčno politiko, ki privablja naložbe v nepremičnine. V tem okviru so hoteli prestižnih mednarodnih verig, kot sta Holiday Inn in Fiesta Americana, in drugi butični hoteli za premožnejše poslovne potnike v mehiških starih mestnih jedrih našli potencialno tržišče za kulturni turizem. Novi uporabniki oziroma prebivalci mesta se med seboj ločijo glede na dejavnosti, povezane z mednarodnimi sedeži bank in finančnih storitev, s trgovino, luksuznim in poslovnim turizmom. Območja, ki so bila s pomočjo tujih naložb obnovljena ali novo zgrajena za turizem ali varstvo dediščine, so povezana z mednarodnimi podjetji. Ekskluzivnost in izključenost območij dediščine sta vključeni v komercialne dejavnosti teh podjetij, in tako se ta območja večinoma uporabljajo kot prostor za trgovine in tuje restavracije največjih svetovnih znamk, kot so Cartier, Zara, Sears, McDonald's, Starbucks in Burger King. Poleg tega se v obnovljenih delih mesta množijo luksuzne in modne restavracije v bistrojskem slogu. Še ena od izrazitih značilnosti je strog nadzor v zasebnem in okoliškem javnem prostoru. Položaj je bolj ali manj enak za hotele, butike, restavracije in druge prostore v lasti novih lastnikov kapitala osrednjih območij: mestni prostor ni nič drugega kot podaljšek trgovske dejavnosti elite, ki se izraža v trendovskih terasah kavarn, storitvah, pri katerih uslužbenci gostom hotelov ali restavracij parkirajo vozila, modernih parkiriščih, razkošnih nakupovalnih galerijah in razkošnih vhodih v hotele. V teh na zunaj sijajnih razmerah v mestu lokalni prebivalci nimajo dostopa do poslovnih prostorov, tujih turistov ali višjih slojev.

Zaradi vsega tega se manjša obseg mestnega prostora, ki še velja za javnega v smislu, da je njegova uporaba brezplačna ter omogoča prosti dostop in gibanje. Danes je socialna raznolikost v mestu vidna pri pešcih, kolesarjih, posameznikih, ki se zadržujejo ob mestnih vodnjakih, in udeležencih različnih koncertov, vendar v zgoraj opisanem »dezinficiranem« butičnem okolju ti uporabniki vse prej kot prevladujejo.

5 Državljeni z vidika teorije socialnega kapitala

Prispevek družbenih odnosov, v katerih posamezniki sodelujejo v procesu socializacije, imenujemo »socialni kapital« (Lou-

ry, 1977). Prvo sodobno sistematsko analizo socialnega kapitala je opravil Pierre Bourdieu (1985), ki je ta pojem opredelil kot »skupek dejanskih in potencialnih virov, ki izvirajo iz posedovanja bolj ali manj institucionalizirane mreže odnosov trajnega znanja ali medsebojnega upoštevanja« (Bourdieu 1985: 248). Bourdieu pojem obravnava instrumentalno, pri čemer se osredotoča na koristi, ki jih posamezniki prejmejo s sodelovanjem v skupinah in pri namenskem oblikovanju družabnosti, s čimer ustvarijo določen vir (Bourdieu, 1985). Podobno kot Bourdieu tudi James S. Coleman (1988) trdi, da socialne mreže spodbujajo norme vzajemnosti, kar pomeni, da eden daje drugemu, ne da bi za to pričakoval povračilo (vsaj ne takoj), in sicer z zagotovilom, da bo dejanje pripeljalo do odloženega prihodka. Odnos temelji na zaupanju.

V zgodovinskih središčih je gentrifikacija močno usmerjena v spodbujanje turizma. V nasprotju z gentrifikacijo, pri kateri gre za proces zamenjave določenega družbenega sloja s slabšimi finančnimi viri z drugim slojem, ki je v boljšem finančnem položaju, je za turiste značilna pretočnost in v tem pogledu ne izključujejo ali zamenjajo lokalnih prebivalcev. Družbena praksa turistov oziroma njihova narava (začasni obiskovalci) namreč ne gradi socialnega kapitala. Za razlago tega položaja avtorja predlagata, naj se problem analizira z dveh vidikov:

- Z vidika začasnega prebivanja: socialni kapital je vir, ki se gradi počasi. Status obiskovalcev turistom v večini primerov onemogoča oblikovanje dolgoročnih odnosov, zato je njihovo tovrstno začasno prebivanje nezadostno za oblikovanje trajnih mrež, ki ustvarjajo socialno zaupanje. V tem kontekstu je zaradi kratkega bivanja na določenem kraju pripravljenost turistov za oblikovanje trajnih družbenih praks majhna.
- Z vidika narave družbenih praks: Alessandro Pizzorno (2003) je proučeval naravo družbenih dejanj, ki gradijo socialni kapital, in opredelil lastnosti, ki jih ločijo od drugih družbenih dejanj. Najprej je določil tiste vrste družbenih odnosov, ki več kot očitno ne morejo tvoriti socialnega kapitala, in analiziral njihove skupne točke. Ugotovil je, da ne gre za ustaljene odnose, ampak le za srečanja med posamezniki, ki ne nadaljujejo odnosa, hkrati pa tudi ne za sovražne odnose, kot so različne oblike izkoriščanja ali konflikti na splošno. To so posebne značilnosti, za katere ni potrebno, da se priznajo na podlagi identitete drugega, niti ne poskušajo razveljaviti identitete drugega (Pizzorno, 2003). Posledično so tovrstni odnosi nosilci socialnega kapitala samo v smislu, da se pri njih priznava bolj ali manj trajna identiteta udeležencev ter predvideva določena oblika solidarnosti in vzajemnosti. Jasno je, da odnosi glavnih protagonistov te raziskave (to je turistov) izpolnjujejo prva pogoja, ki preprečujeta ustvarjanje socialnega kapitala: da gre za po-

Slika 1: Trg revolucije v Ciudadu de Mexico, družabne dejavnosti in nova oblika mestnega prostora (foto: David Navarrete)

slovne odnose in le srečanja med posamezniki, ki odnosa ne nadaljujejo; v tem pogledu jih ne določa priznavanje identitete akterjev, vključenih v zadevni odnos.

Alejandro Portes (1999) je opredelil tri osnovne funkcije socialnega kapitala, ki veljajo v različnih kontekstih, v katerih je kapital vir družbenega nadzora. V zvezi s tem se številne raziskave kapitala osredotočajo na uvedbo pravil. Socialni kapital, ki ga ustvarijo kompaktne mreže skupnosti, je uporaben za člane skupnosti, ki poskušajo vzdrževati disciplino in spodbujati zvestobo med vodilnimi. Njegov glavni cilj je doseči nepotrebnost formalnega ali odprtega nadzora (Portes, 1999).

Na podlagi tega lahko sklepamo, da je turist subjekt, ki v mestu, ki ga obišče, nima socialnega kapitala. Kakšna pa je vloga socialnega kapitala pri oblikovanju državljanstva? Državljanška participacija je osnova, na kateri se gradi socialni kapital. V mrežah, katerih hierarhična zgradba ne poskuša vplivati na javno politiko, sodelujejo najrazličnejši akterji. V tem kontekstu se pojem »državljanška participacija« nanaša na »politiko ali sodelovanje pri sprejemanju odločitev, ki se izraža v izboru vladarjev, posredno in neposredno pa tudi v oblikovanju, nadzoru in ocenjevanju javne politike« (Leal, 2003: 117). Tako je turist – čeprav velja za vseprisotnega akterja v zgodovinskih središčih, ki pa ne sodeluje pri njihovi vlogi odtujitve od družbene in materialne realnosti kraja, v katerem je dobrodošel – zaradi svojega kratkega postanka usmerjen v kratkotrajno iskanje zadovoljstva.

6 Analiza državljanov na turističnih območjih kulturne dediščine in slabenje socialnega kapitala v mehiških mestih

Avtorja obravnavata oblikovanje državljanstva z dveh vidikov: z vidika mesta kot družbeno-prostorskega graditelja državljanstva in, obratno, z vidika družbe kot dejavnega graditelja novih oblik urbanizma.

V Mehiki se nove oblike državljanstva pojavljajo zaradi konflikta med »simbolnimi univerzumi« oziroma zaradi zgodovinskih središč, v katerih trenutno potekajo pomembni procesi, povezani z dediščino. Ta izjemno bogata mestna območja zaznamuje prisotnost izrazito revnih prebivalcev, ki se dnevno borijo za to, da so opaženi. Če se vsak model mesta ujema z določeno značilnostjo državljanstva, je zgodovinska dediščina novi model, pri katerem državljanji ne izražajo samo sebe, ampak tudi vse tiste, ki se pretvarjajo za državljane. Uveljavljanje pravice do mesta zanje torej pomeni dnevni boj proti temu, da bi jih nekdo zamenjal. S tega vidika gre pri urbanem državljanstvu za pravice, ki bi jih morali uveljavljati vsi, ki živijo v zgodovinskem mestu.

Lokalne prakse so v splošnem izključene iz politike ohranjanja zgodovinskih središč. Za avtohtone skupine prebivalstva se

Slika 2: Ulica Sopeña v mehiški zvezni državi Guanajuato; ulični prodajalci, ranljive skupine prebivalstva in turistični prostori (foto: David Navarrete)

običajno nihče ne zmeni, hkrati pa jih zatirajo javna politika in zakoni trga. Izključeni so kot uporabniki, včasih pa tudi kot delavci, ki za preživetje opravljajo delo na črno. Ena od izjem, pri kateri so domačini in domorodci vključeni v urbanistično načrtovanje zgodovinskega središča, je njihovo izkoriščanje v turistične namene, katerih cilj je turistom ponuditi določena doživetja. Plesi, sejmi, verski prazniki, povorke in romanja se prikazujejo kot del podobe zgodovinskih središč. Še vedno pa ostaja nejasno, kako bi lahko dejavna vloga podjetij vplivala na načrtovanje mesta in krepitev državljanstva. V Mehiki bi bilo treba spodbujati vključenost nevladnih organizacij, prebivalcev, poslovnežev in verskih združenj, ki bi lahko reševali dediščino in zanjo poiskali novo obliko rabe, s čimer bi zadovoljevali tudi potrebe lokalnega prebivalstva. To bi omogočilo oblikovanje novega ravnotežja moči med državo, ki odloča o vsem, in lokalnimi skupinami državljanov, ki bi se oblikovale v okviru nove oblike državljanstva.

Zgodovinsko uveljavljen odnos, v katerem prostor velja za produkt in pogoj družbenih odnosov, je značilen tudi za Mehiko. To velja predvsem v smislu, da državljanstvo določa mestne pokrajine, ki združujejo načela demokratičnih in vključevalnih družbenih praks. Kaj je značilno za mehiško državljanstvo in kakšen bi bil model značilnega mehiškega zgodovinskega območja? Kot je bilo opisano zgoraj, v Mehiki trenutno pre-

vladuje dinamika komodifikacije, korporativizma, deregulacije in družbene brezbriznosti oziroma zanikanja konfliktov. Ta načela lahko ustvarijo skeptično pokrajino, ki bo na podlagi politike, ki se zavzema za povrnitev prestiža, čistočo, varnost, red in privlačno turistično podobo, izključevala nezaželene skupine, kot so avtohtona ljudstva, revni in/ali migranti. To bo teatralna pokrajina, ki bo z uporabo tehnologije, umetnosti, predstav in osvetljave iz dediščine naredila spektakel; pokrajina, ki bo postala muzej konservatorske politike območij dediščine in starih mestnih jeter, ki pogosto poskrbi za površinske posege, ne skrbi pa za družbeno dinamiko rabe in bivanja, ki bi omogočila oživitve mestnih jeter; komercialna pokrajina, ki omogoča lastnikom in poslovnim sferam zgodovinskih središč, da špekulirajo z vrednostjo zemljišč ter spremenijo zgodovinska središča v konglomeracije turizma in komercialnih storitev. Zgodovinska središča bi se tako spremenila v prostor s šibkim državljanstvom, ki je prežeto z neoliberalnimi vrednotami in globalizacijo in je protidemokratično.

Kako lahko to popravimo? Z vzpostavitvijo državljanstva, ki ima spet mesto. Z drugimi besedami, z vzpostavitvijo posebnih enot za državljanstvo oziroma uporabnike mesta, z mejami, kažipotmi in javnimi prostori – »javnimi« v smislu pluralnosti mnenj in prostora za različna stališča, kjer se lahko obravnavajo različni pogledi in sobivajo različne družbene skupine.

To lahko popravimo tudi z odpravo vplivne zamisli, povezane s slogovnimi značilnostmi umetniških del, ki omejujejo javno politiko ohranjanja in varstva dediščine. To zahteva široko poznavanje in razumevanje dediščine ter njenega ohranjanja in varstva, pri čemer je treba preseči fizično raven ter poleg kulturne in naravne dediščine upoštevati tudi nesnovno dediščino in tako priznati raznolikost pojavnih oblik kulture (Carrión, 2012). Pri upravljanju zgodovinskih središč je treba preseči idejo o spomenikih kot spominskih obeležjih, na podlagi česar bi lahko ljudje začeli o politiki zgodovinskega ohranjanja razmišljati drugače, ne le z vidika njenih birokratskih in konservatorskih procesov. V tem kontekstu bi morali vključiti pojem »simbolnih univerzumov«, na primer prizadevanja za vključitev različnih dihotomnih predstav o dediščini. V mestnem prostoru mehiških zgodovinskih središč veljajo prostorske korenine za nekakšno simbolno obliko komunikacije; so najljubši kraj teh univerzalnih simbolov. Zato je cilj institucionalnega načrtovanja mehiške dediščine uvedba vrednot, norm ter oblik oblasti in družbene reprezentacije, ki se ujemajo z dejavno politično oblastjo.

Položaj lahko popravimo tudi z obliko državljanstva, ki posameznikom in družbenim skupinam vseh kategorij državljanov omogoča, da nadzirajo porabo javnih sredstev. To pomeni, da skrbijo za to, da se ta ne trošijo samo v korist določenih korporacij v lasti privilegiranih poslovnežev in političnih elit. Treba je sprejeti zakonodajo, ki bo zagotovila nadzor in uvedla pravne mehanizme, s katerimi se bodo kaznovali vsi tisti, ki dajejo prednost zasebnim in korporativnim interesom pred interesi mesta. S tem se lahko borimo proti enemu od glavnih strukturnih problemov mehiške družbe: korupciji, ki je še eden od negativnih dejavnikov, ki slabša ali določa pogoje državljanstva v mehiških zgodovinskih središčih.

7 Sklep

V zgodovinskih mestih nastaja neenakopravno državljanstvo. To še zlasti drži, če upoštevamo, da procesi, povezani z varovanjem dediščine, poudarjajo dinamično socialne in prostorske izključenosti, ki ima negativne posledice za uveljavljanje pravičnega do mesta. Razmere na zgodovinskih območjih glavnih mest razvitih držav Latinske Amerike kažejo, da je samo še vprašanje časa, kdaj bodo tovrstne družbeno-prostorske prilagoditve še bolj okrepile neenakopravnost v mestu. Poleg tega te procese spodbuja vlada, ki se zavzema za nov gospodarski razvoj mesta, pri čemer bi obnovljeni predeli postali glavne poslovne osi v kapitalistični dobi globalizacije. Obsežne javne naložbe v dediščino, katerih cilj je povečati njeno turistično in ekonomsko privlačnost, koristijo tujemu kapitalu, zelo ozki kapitalistični

eliti in višjim družbenim slojem. Tovrstna specializacija ozemlja omejuje pravice lokalnih prebivalcev in izključuje njihove dejavnosti, ki manj ustrezajo ciljem mednarodne konkurenčnosti. Med vladnimi ukrepi ni vzpostavljene strategije za vključevanje manj premožnih prebivalcev ali tradicionalnih dejavnosti v bližini zgodovinskih območij. V teh razmerah se možnost oživitve osrednjih mestnih območij s pomočjo ohranjanja dediščine izkaže za erozivno obliko državljanstva, saj krepi socialno izključenost dela prebivalstva (zlasti z vidika njegove zaposlitve) v dejavnostih, povezanih s potrošnjo, kulturo in stanovanji.

Zgodovinska središča poleg tega povzročajo izgubo socialnega kapitala, in sicer na dva načina: z izgonom stanovalcev oziroma naravnih nosilcev vrednot identitete in zaupanja, potrebnih za spodbujanje in ohranjanje socialnega kapitala, ter s prevladujočo prisotnostjo tekočega prebivalstva, katerega glavni nosilec, turist, ne izpolnjuje potrebnih pogojev za izgradnjo socialnega kapitala oziroma tega niti ni pripravljen storiti. Na tem mestu ne smemo pozabiti, da je socialni kapital ključen za naravni nadzor javnega prostora (to je neformalni družbeni nadzor). V številnih stanovanjskih skupnostih se sosede zaradi vse večjega občutka ogroženosti združujejo v solidarnostne mreže, ker lahko tako skupaj ukrepajo na območjih, ki jih ogroža kriminal: na svojih ulicah. Nameščajo skupnostne alarme, urejajo varnostne koridorje, izvajajo načrte za opozarjanje skupnosti, objavljajo spletne blogge in forume, spodbujajo povezovanje po telefonu in organizirajo obhode soseske, da se zagotovita varnost in red. Vse to povzroča pomembno povečanje deleža socialnega kapitala v posamezni skupnosti, ki vpliva na pozitivno kroženje oziroma vzajemno delovanje mednjo in mestom.

.....
 Marina de la Torre
 University of Guanajuato, Architecture Department, Guanajuato,
 Mehika
 De Lasalle Bajio University, Faculty of Architecture, León, Mehika
 E-pošta: marinadlt8@hotmail.com

David Navarrete
 University of Guanajuato, Architecture Department, Guanajuato,
 Mehika
 E-pošta: davnnav25@hotmail.com

Opombe

[1] Tovrstni projekti so imeli te cilje: (a) krepitev mestnih središč in spodbujanje ponovnega zgoščanja osrednjih območij (privabljanje dejavnosti in ljudi); (b) boljše uporaba infrastrukture (storitve, oprema in promet) v obstoječem središču; (c) gospodarski razvoj in splošna družbena blaginja; (d) spodbujanje rabe prostora ter turističnih, finančnih, kulturnih, tehnoloških in komunikacijskih storitev na območjih načrtovanih posegov ter (e) varovanje in ohranjanje grajene dediščine (SECTUR DF 2004: 1–2; General Urban Development Programme 2001–2006).

Viri in literatura

- Antaki, I. (2000): *El manual del ciudadano contemporáneo*. Ciudad de Mexico, Editorial Planeta.
- Borja, J. (2012): El fin de la anti-ciudad posmodernista y el derecho a la ciudad en las regiones metropolitanas. V: Belil, M. B. (ur.): *Ciudades, una ecuación imposible*, str. 279–320. Barcelona, Café de las Ciudades.
- Bourdieu, P. (1985): The forms of capital. V: Richardson, J. G. (ur.): *Handbook of theory and research for the sociology of education*, str. 241–258. New York, Greenwood.
- Carrión, F. (1997): El regreso a la ciudad construida. *Pretextos*, 10(1), str. 75–93.
- Carrión, F. (2012): Aproximación distante a los paisajes culturales: el caso de los centros históricos. V: *Paisajes culturales, reflexiones conceptuales y metodológicas*, str. 51–60. Quito, Universidad de Cuenca.
- Carrión, F. (2013): El patrimonio histórico y la centralidad urbana. V: Ramírez Velázquez, B. R. (ur.): *Teorías sobre la ciudad en América Latina*, str. 709–740. Ciudad de Mexico, Universidad Autónoma Metropolitana.
- Castells, M. (1988): ¿Hay una sociología urbana? V: Bassol, M. Donoso, R. Massolo, A., in Mendez, A. (ur.): *Antología de la sociología urbana*, str. 481–517. Ciudad de Mexico, Universidad Autónoma Metropolitana.
- Castells, M. (2005): *Globalización, desarrollo y democracia: Chile en el contexto mundial*. Ciudad de Mexico, Fondo de Cultura Económica.
- Choay, F. (2009): El reino de lo urbano y la muerte de la ciudad. *Andamios*, 6(12), str. 157–187.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology* 94(1), str. 95–121. DOI: 10.1086/228943
- Coulomb, R. (2009): *México: centralidades históricas y proyectos de ciudad*. Quito, Flacso.
- Delgadillo, V. (2009): Patrimonio urbano y turismo cultural en la Ciudad de Mexico: Las chinampas de Xochimilco. *Andamios*, 6(12), str. 69–94.
- Donzelot, J. (2012): ¿Hacia una ciudadanía urbana? La ciudad y la igualdad de oportunidades. Buenos Aires, Nueva Visión.
- Harvey, D. (2011): *Le capitalisme contre le droit à la ville: néolibéralisme, urbanisation, resistences*. Pariz, Editions Amsterdam.
- International Congress of Modern Architecture (CIAM) (1933): *Carta de Atenas*. Pariz.
- Jacobs, J. (1967): *Muerte y vida de las grandes ciudades*. Madrid, Península.
- Lefèbvre, H. (1969): *El derecho a la ciudad*. Barcelona, Ediciones 62.
- Lezama, J. L. (2002): *Teoría social, espacio y ciudad*. Ciudad de Mexico, El Colegio de México.
- Marshall, T. (1949): *Ciudadanía y clase social*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Monnet, J. (1993): *La ville et son double. Images et usages du centre: la parabole de Mexico*. Pariz, Nathan.
- Pizzorno, A. (2003): ¿Porqué pagamos la nafta? Por una teoría del capital social. V: Bagnasco, A. P. (ur.): *El capital social. Instrucciones de uso*, str. 19–52. Ciudad de Mexico, Fondo de Cultura Económica.
- Portes, A. (1999): Capital social: sus orígenes y aplicaciones en la sociología moderna. V: Carpio, J. N. (ur.): *De igual a igual. El desafío del Estado ante los nuevos problemas sociales*, str. 243–266. Ciudad de Mexico, Fondo de Cultura Económica.
- Putnam, R. (1995): Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), str. 65–78. DOI: 10.1353/jod.1995.0002
- Ramírez Kuri, P. (2013): La ciudad desde el espacio público y las prácticas ciudadanas. V: Ramírez Velázquez, B. R. (ur.): *Teorías sobre la ciudad en América Latina*, str. 617–649. Ciudad de Mexico, Universidad Autónoma Metropolitana.
- Secretaría de Gobierno del Distrito Federal (2001): *Programa General de Desarrollo Urbano del Distrito Federal 2001–2006*. Ciudad de Mexico, Gobierno del Distrito Federal.
- Touraine, A. (2005): *Un nuevo paradigma para comprender el mundo hoy*. Barcelona, Paidós.
- UNESCO (2014): *Manual de Referencia. Gestión del Patrimonio Mundial Cultural*. Pariz.